

DOWÓDCY POWSTANIA STYCZNIOWEGO

Portret zbiorowy

*Poświęcam kochanym
rodzicom, żonie Marcie oraz synkowi Mateuszkowi.*

Karol Jadczyk

DOWÓDCY POWSTANIA STYCZNIOWEGO

Portret zbiorowy

Wydanie książki zostało dofinansowane przez Urząd do spraw Kombatantów i Osób Represjonowanych.

Recenzenci:

dr hab. prof. UJK Lidia Michalska-Bracha

dr hab. prof. UŁ Jarosław Kita

Projekt okładki:

Wojciech Miatkowski

Redakcja:

Aneta Wieczorek

Skład:

Paweł Szewczyk

Korekta:

Elżbieta Balt-Kalecka

Materiał ilustracyjny na okładce pochodzi ze zbiorów: Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, Muzeum Warszawy i Muzeum Narodowego w Krakowie.

© Copyright by Księży Młyn Dom Wydawniczy, Łódź 2016

Drogi Czytelniku

Książka, którą trzymasz w dłoni, jest efektem pracy m.in. autora, zespołu redakcyjnego, grafików i wydawcy. Prosimy, abyś uszanował ich pracę.

Nie kopiuj większych fragmentów, nie publikuj ich w internecie. Cytując fragmenty, nie zmieniaj ich treści i podawaj źródło ich pochodzenia.

Dziękujemy.

ISBN 978-83-7729-312-6

KSIEŻY MŁYN Dom Wydawniczy Michał Koliński

90-345 Łódź, ul. Księży Młyn 14

tel./faks 42 632 78 61, 42 630 71 17, 602 34 98 02

infolinia: 604 600 800 (codziennie 8-22, także SMS), gg 414 79 54

www.km.com.pl; e-mail: biuro@km.com.pl

Partner wydania:

Muzeum Tradycji Niepodległościowych w Łodzi

90-001 Łódź, ul. Gdańska 13

www.muzeumtradycji.pl

Łódź 2016. Wydanie 1

Spis treści

Wykaz skrótów	7
Wstęp	11
1. Struktura społeczna i demograficzna kadry dowódczej powstania styczniowego	23
Pochodzenie terytorialne i narodowościowe	23
Pochodzenie społeczno-zawodowe korpusu dowódczego	59
Struktura wieku kadry dowódczej	96
Podsumowanie	104
2. Kwalifikacje i doświadczenia wojskowe dowódców partii powstańczych 1863–1864	107
Żołnierze roku 1831	112
„Za naszą i waszą wolność” – uczestnicy ruchów wolnościowych 1848–1849	117
Wychowankowie Polskiej Szkoły Wojskowej w Genui i Cuneo 1861–1862	121
W mundurach armii państw zaborczych	125
Wojskowi armii rosyjskiej	125
Wojskowi armii austriackiej	134
Wojskowi armii pruskiej	137
Polacy i cudzoziemcy na żołdzie innych armii europejskich i pozaeuropejskich	138
Oficerowie armii tureckiej	139
Żołnierze i oficerowie armii francuskiej i Legii Cudzoziemskiej	142
Żołnierze i oficerowie włoskich sił zbrojnych	145
Wojskowi armii serbskiej i amerykańskiej	147
„Z cywila” do powstania – dowódcy bez przygotowania wojskowego	148
Podsumowanie	150

3. Wizerunek kadry dowódczej w pamięci ówczesnych świadków wydarzeń ..	153
Weterani powstania listopadowego	156
Weterani Wiosny Ludów 1848–1849	163
Podchorążowie Polskiej Szkoły Wojskowej we Włoszech 1861–1862	168
Żołnierze i oficerowie armii państw zaborczych	177
Wojskowi armii pruskiej	177
Wojskowi armii habsburskiej	181
Wojskowi armii rosyjskiej	191
Żołnierze i oficerowie innych armii europejskich i pozaeuropejskich	218
Oficerowie wojsk sultańskich	218
Oficerowie i podoficerowie francuskich i włoskich sił zbrojnych	224
Oficerowie armii serbskiej i amerykańskiej	230
Dowódcy bez przygotowania wojskowego	232
Podsumowanie	252
4. Ocena zdolności wojskowych i posunięć militarnych kadry dowódczej w świetle źródeł epoki	257
Wiarusi listopadowej insurekcji	260
Uczestnicy Wiosny Ludów 1848–1849	270
Elewi Polskiej Szkoły Wojskowej w Genui i Cuneo	276
Żołnierze i oficerowie armii państw zaborczych	289
Wojskowi armii pruskiej	289
Podoficerowie i oficerowie wojsk austriackich	291
Wojskowi armii carskiej	298
Polacy i cudzoziemcy z szeregów innych sił zbrojnych	310
„Leśni” naczelnicy partii zbrojnych bez znajomości rzemiosła wojennego	313
Podsumowanie	318
5. Bilans strat i losy popowstaniowe dowódców powstańczych	321
Polegli, zmarli w wyniku ran, straceni	322
Zesłani na Syberię i więzieni przez władze zaborcze	348
Emigracja i powroty	362
Podsumowanie	374
Zakończenie	377
Materiały do biografii dowódców oddziałów powstańczych 1863–1864	
– tabela zbiorcza	383
Bibliografia	433
Spis tabel i wykresów	452
Spis ilustracji	453
Indeks osobowy	456

Wstęp

W obszarze moich zainteresowań badawczych znalazło się 227 „leśnych” naczelników partii zbrojnych powstania styczniowego operujących na terytorium Królestwa Polskiego. Dotychczas zagadnieniu kadry dowódczej, z wyjątkiem generalicji, ostatniego zrywu niepodległościowego Polaków w XIX w. nie poświęcono w literaturze przedmiotu należytej uwagi. Również zestawienie wszelkiego rodzaju prac biograficznych, które w centrum uwagi stawałyby chociażby jakiś wycinek wzmiankowanej zbiorowości, prezentuje się dosyć skromnie.

Luźne informacje dotyczące wodzów powstania styczniowego zaczęły pojawiać się jeszcze w trakcie walk 1863–1864. Najczęściej na łamach powstańczych organów prasowych („Gazeta Narodowa”, „Ojczyzna”), jak i zakordonowanych periodyków („Dziennik Poznański”, „Czas”, „Chwila”) ukazywały się krótkie notki biograficzne dowódców, którzy ponieśli zaszczytną śmierć na placu boju bądź też zyskali rozgłos dzięki swym poczynaniom militarnym. Wiele związanych życiorysów w ramach cyklu *Wspomnienie o znakomitych przewodźcach powstania polskiego* wydrukowała w 1863 r. „Gwiazdka Cieszyńska”¹, z kolei na łamach „Przyjaciela Domowego” ukazały się *Biografie wodzów powstańczych z 1863 r.*² Rok później „Ojczyzna” opublikowała obszerne biografie Zygmunta Padlewskiego, Leona Frankowskiego i Telesfora Nieszokocia wpisane w serię: *Życiorysy zasłużonych w teraźniejszym powstaniu Polaków*³. Tuż po upadku zrywu styczniowego zaczęły się ukazywać pierwsze poważniejszych rozmiarów spisy uczestników walk 1863–1864, a w nich siłą rzeczy pojawiały się również wzmianki na temat wielu „leśnych” naczelników partii powstańczych. Szczególną wartość przedstawiają do dziś, wydane jeszcze w latach 60. XIX w., prace Aleksandra Nowoleckiego

¹ *Wspomnienie o znakomitych przewodźcach powstania polskiego*, „Gwiazdka Cieszyńska” 1863, nr 27–29, s. 33–34. Cykl ten obejmował notki biograficzne: Leona Frankowskiego, Marcina Borelowskiego „Lelewela”, Leona Younga de Blankenheim, Ludwika Narbutta, Zygmunta Padlewskiego, Zygmunta Sierakowskiego, Kazimierza Błaszczyńskiego „Bończy”, Dionizego Czachowskiego, Kuczukowskiego „Muchy”, Romana Rogińskiego, Kazimierza Mieleckiego i Samuela Posnera.

² *Biografie wodzów powstańczych z 1863 r.*, „Przyjaciela Domowy” 1863, nr 13.

³ „Ojczyzna” 1864, nr 53–56, 58, 75.

ps. „Zygmunt Kolumna”⁴ i Hipolita Stupnickiego⁵, choć zaznaczyć należy, że obarczone są one błędami.

Ciągle żywa w świadomości społeczeństwa polskiego pamięć ostatnich krwawych walk z zaborcą rosyjskim sprawiła, iż cały, ponadpięćdziesięcioletni okres, od 1864 r. aż do zakończenia I wojny światowej, obfitował w prace związane z tematyką insurekcji 1863 r. Do grona osób, które zapisały się złotymi zgłoskami w historiografii doby powstania styczniowego, należał Józef Białynia-Chołoddecki – niestrudzony publicysta, historyk i archiwista, autor bądź redaktor licznych rozpraw i artykułów dotyczących problematyki ruchu niepodległościowego 1863–1864⁶. W jego bogatej spuściźnie nie zabrakło również prac *stricte* nawiązujących do kwestii kadry dowódczej. Na uwagę zasługuje przede wszystkim, wydany w 1907 r. we Lwowie, szkic *Dowódcy oddziałów w powstaniu styczniowym i współczesne pieśni rewolucyjne*, obejmujący krótkie notki biograficzne ponad 70 wodzów powstańczych. Warto również wspomnieć o artykule J. Białyni-Chołoddeckiego *Grono dowódców w powstaniu styczniowym*, który ukazał się rok później na łamach periodyku „Nasz Kraj”⁷. Wreszcie wiele cennych danych życiorysowych dostarczała *Księga pamiątkowa w czterdziestą rocznicę powstania r. 1863/1864*, zwłaszcza zaś jej część zatytułowana: *Nieco szczegółów biograficznych dotyczących uczestników organizacji i partyzantki 1863/1864*. Asumptem do ukazania się kolejnych tego typu prac była następna, okrągła 50. rocznica wybuchu powstania. Biogramy 10 bardziej znanych dowódców, zarówno z terenów Królestwa Polskiego, jak i Kresów Wschodnich, zamieszczono wówczas w „Wielkim Kalendarzu Narodowym”⁸, zaś szczupłych rozmiarów artykuł *Dowódcy w powstaniu z 1863 r.* ukazał się na łamach „Ilustrowanego Kuriera Codziennego”⁹.

W okresie dwudziestolecia międzywojennego zaczęły się pojawiać pierwsze głosy sygnalizujące konieczność podjęcia badań poświęconych środowisku dowódców powstańczych 1863–1864. Postulaty takie wysunięte zostały m.in. na IV Powszechnym

⁴ Z. Kolumna [A. Nowolecki], *Pamiętka dla rodzin polskich. Krótkie wiadomości o straconych na rusztowaniach, rozstrzelanych, poległych i zmarłych na wygnaniu syberyjskim i tułactwie ofiar z 1861–1866 roku*, cz. 1–2, Kraków 1867–1868.

⁵ H. Stupnicki, *Imionospis poległych i zmarłych 1863/64 r.*, Lwów 1865.

⁶ M.in.: *Księga pamiątkowa w czterdziestą rocznicę powstania r. 1863/1864*, Lwów 1904; *Cudzoziemcy w powstaniu styczniowym*, „Nasz Kraj” 1906, z. 4; *Dąb-Dąbczańscy i Jan Żalplachta-Zapałowicz. Przyczynki do dziejów powstania styczniowego*, Lwów 1913; *Wiązanka szczegółów z dziejów powstania styczniowego*, Lwów 1928. Wiele uwagi J. Białyni-Chołoddeckiemu i jego spuściźnie poświęciła w swych pracach Lidia Michalska-Bracha, zob.: L. Michalska-Bracha, *Rok 1863 w zainteresowaniach historycznych Józefa Białyni-Chołoddeckiego* [w:] *Między pamięcią a historiografią. Lwowskie debaty o powstaniu styczniowym (1864–1939)*, Kielce 2011, s. 189–203; też, *W kręgu miłośników przeszłości Lwowa – Franciszek Jaworski i Józef Białynia-Chołoddecki* [w:] *Znani i nieznanymi międzywojennego Lwowa. Studia i materiały*, red. M. i M. Przeniosło, Kielce 2013, s. 11–26.

⁷ J. Białynia-Chołoddecki, *Grono dowódców w powstaniu styczniowym*, „Nasz Kraj” 1908, s. 87–94, 124–132.

⁸ *Dowódcy w powstaniu 1863 r.* [w:] *Wielki Kalendarz Narodowy* 1913, s. I-XXXII. Seria ta objęła biogramy następujących wodzów: Zygmunta Chmieleńskiego, Zygmunta Sierakowskiego, ks. Antoniego Mackiewicza, Mariana Langiewicza, Edmunda Różyckiego, Edmunda Taczanowskiego, Antoniego Jeziorańskiego, Józefa Hauke „Bosaka”, Dionizego Czachowskiego i Michała Heidenreicha „Kruka”.

⁹ *Dowódcy w powstaniu z 1863 r.*, „Ilustrowany Kurier Codzienny” 1913, nr 18, s. 10–12. Znalazły się tutaj zwięzłe notki biograficzne: M. Langiewicza, Z. Sierakowskiego, J. Hauke „Bosaka”, A. Mackiewicza, J. Dąbrowskiego, H. Pustowójtowny. Naturalnie dwie ostatnie osoby nie pełniły nigdy roli naczelników partii powstańczych w 1863 r.

Zjeździe Historyków Polskich, który odbył się 6–8 XII 1925 r. w Poznaniu. O zapotrzebowaniu nauk historycznych na tego typu badania wspominali wówczas Gustaw Kaleński i Edward Maliszewski, których artykuły ukazały się drukiem w ramach *Pamiętnika IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu*, będącego pokłosiem wspomnianej konferencji naukowej¹⁰. Tuż przed wybuchem II wojny światowej z dezysydera-tem takim wystąpił również Stefan Pomarański na łamach „Przeglądu Historycznego”¹¹. W latach powojennych w podobnych nawoływaniach nie ustawali inni wybitni badacze problematyki powstania styczniowego, jak Emanuel Halicz, Stefan Kieniewicz i Benon Miśkiewicz¹². Koniec końców jednakże, sugestie powyższe w zasadzie nigdy nie wykroczyły poza sferę postulatów.

W powojennej i współczesnej historiografii doszukać się można kilku rozpraw w mniejszym lub większym stopniu poruszających zagadnienie kadry dowódczej powstania styczniowego. Do ważniejszych z nich zaliczyłbym prace: Zbigniewa Ćwieka *Przywódcy powstania styczniowego. Sześć sylwetek*¹³, Zbigniewa Gnata-Wieteski *Generalicja powstania styczniowego*¹⁴, Leonarda Ratajczyka *Wyższa kadra dowódcza w powstaniu styczniowym*, która także traktuje o generalicji¹⁵, oraz dwa artykuły Adama Buławy: *Kadra dowódcza oddziałów zbrojnych polskiego powstania narodowego 1863–1864 roku i „Teraz stanąłem u życzeń mych celu. Mogę się zemścić na nieprzyjacielu”*. *Droga do powstania styczniowego oficerów polskiego pochodzenia z armii carskiej*¹⁶.

Monografia pierwszego z wymienionych – jak już sam tytuł na to wskazuje – poświęcona została jedynie bardzo szczupłemu gronu kadry kierowniczej powstania styczniowego. Obok pięciu faktycznych naczelników partii partyzanckich, tj.: Romualda Traugutta, Zygmunta Sierakowskiego, Zygmunta Padlewskiego, Walerego Wróblewskiego i Józefa Hauke „Bosaka”, znalazł się również tutaj biogram Jarosława Dąbrowskiego,

¹⁰ G. Kaleński, *Źródła do historii wojskowej powstania styczniowego* [w:] *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 XII 1925*, t. 1: *Referaty*, Lwów 1925, s. 1–7; E. Maliszewski, *Program prac nad dziejami powstania styczniowego 1863–1864* [w:] *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu...*, s. 212–216.

¹¹ S. Pomarański, *Biografistyka powstania styczniowego*, PH 1937/1938, s. 428–434.

¹² E. Halicz, *O potrzebie studiów z dziedziny problematyki polityczno-wojskowej powstania styczniowego*, „Biuletyn Wojskowej Akademii Politycznej” *Historia*, 1958; tenże, *Problematyka wojskowa powstania styczniowego. Stan badań, próba oceny* [w:] *Powstanie styczniowe 1863. IX Powszechny Zjazd Historyków Polskich w Warszawie 13–15 IX 1963*, t. 1: *Referaty*, red. S. Kieniewicz, Warszawa 1963, s. 129–161; S. Kieniewicz, *Wstęp* [w:] *Dokumenty terenowych władz wojskowych powstania styczniowego*, Wrocław 1976; B. Miśkiewicz, R. Dziapanow, *Postulaty badawcze do studiów nad dziejami wojskowymi*, WPH 1980, s. 316–330.

¹³ Z. Ćwiek, *Przywódcy powstania styczniowego. Sześć sylwetek*, Warszawa 1955.

¹⁴ Z. Gnat-Wieteska, *Generalowie powstania styczniowego*, Pruszków 1994. Autor w gronie 33 generałów uwzględnił również Józefa Miniewskiego i Dionizego Czachowskiego, choć w rzeczywistości nie ma wyraźnych przekazów źródłowych mówiących o ich nominacjach generalskich. Czachowskiego „generałem” tytułują jedynie niektórzy pamiętnikarze. W większości źródeł, z którymi przyszło mi się spotykać, figurują oni w stopniu pułkownika.

¹⁵ L. Ratajczyk, *Wyższa kadra dowódcza w powstaniu styczniowym* [w:] *Wiek XIX. Profesorowi S. Kieniewiczowi w 60 rocznicę urodzin*, Warszawa 1961, s. 321–333.

¹⁶ A. Buława, *Kadra dowódcza oddziałów zbrojnych polskiego powstania narodowego 1863–1864 roku* [w:] *Powstanie styczniowe. Historia i tradycje*, Warszawa 2003, s. 18–36; tenże, „Teraz stanąłem u życzeń mych celu. Mogę się zemścić na nieprzyjacielu”. *Droga do powstania styczniowego oficerów polskiego pochodzenia z armii carskiej* [w:] *Między irredentą a kolaboracją. Postawy społeczeństwa polskiego w latach niewoli – „W obcym mundurze”*, red. L. Michalska-Bracha i M. Korybut-Marciniak, Warszawa 2013, s. 57–84.

który z powodu przedwczesnego aresztowania przez władze carskie nigdy dowódcą oddziału powstańczego nie był. Co istotniejsze, cała szóstka należała do wybitniejszych jednostek doby insurekcji styczeniowej, dzięki czemu ich sylwetki doczekały się własnych biografii¹⁷.

Obiektem zainteresowań dwóch pozostałych badaczy stała się generalicja powstania styczeniowego. Z. Gnat-Wieteska objął w swych rozważaniach 33 wodzów. Podobnie jak w opracowaniu Z. Ćwieka nie można tutaj w odniesieniu do wszystkich mówić *sensu stricte* o dowódcach partii powstańczych. W ujętej tam bowiem zbiorowości ponad 1/3 stanowią figuranci, którzy otrzymali od Rządu Narodowego nominacje generalskie, ale nie uczestniczyli w działaniach militarnych. Rzeczywistych dowódców partii powstańczych znalazło się w tym zestawieniu 20, z czego już tylko 14 komenderowało oddziałami na terytorium Królestwa Polskiego¹⁸.

Jedyną pracą, która swym zakresem tematycznym obejmuje całą zbiorowość dowódców powstańczych, jest pierwszy z wymienionych artykułów A. Buławy. Historyk ten uwzględnił zarówno naczelników powstańczych z terenu Królestwa Polskiego, jak i Kresów Wschodnich i zwrócił w pierwszej kolejności uwagę na przygotowanie wojskowe wodzów zrywu styczeniowego, by następnie nawiązać do ich roli w działaniach zbrojnych 1863–1864. Niewątpliwie trzeba wyrazić uznanie dla autora za próbę spojrzenia na korpus dowódczy jako całość, a także odnotowanie pokażnej liczby literatury niezbędnej do opracowania tematu. Z drugiej jednak strony wartość szkicu obniżają pomyłki w nazwiskach i imionach dowódców powstańczych¹⁹. Druga ze wzmiankowanych prac A. Buławy, choć nie zawiera już tego typu błędów i stoi na wyższym poziomie merytorycznym, to jednak obejmuje swym zakresem tematycznym jedynie sylwetki 81 wodzów powstańczych (z Królestwa Polskiego i Kresów Wschodnich), mających za sobą służbę w armii carskiej. Przy czym autor, podobnie jak w pierwszym artykule, skupia się przede wszystkim na zagadnieniu kwalifikacji i doświadczeń wojskowych dowódców powstańczych, a nie podejmuje kwestii związanych ze strukturą społeczną i demograficzną tej społeczności.

Powyższe zestawienie ważniejszych rozpraw poruszających problematykę kadry dowódczej zrywu styczeniowego wyraźnie dowodzi, iż brakuje monografii, która w centrum rozważań stawiałaby ogół naczelników partii zbrojnych 1863–1864. Pomimo

¹⁷ M. Dubiecki, *Romuald Traugutt i jego dyktatura podczas powstania styczeniowego 1863–1864*, Kraków 1907; L. Ciołkoszowa, *General Walery Wróblewski*, Paryż 1952; K. Dunin-Wąsowicz, *O powstańczym generale. Życie i walka Zygmunta Padlewskiego*, Warszawa 1960; W. Karbowski, *Zygmunt Padlewski 1835–1863*; M. Gawlik, *Zygmunt Sierakowski*, Kraków 1913; Z. Marciniak, *Zygmunt Sierakowski*, Warszawa 1956; J. Płażewski, *Szabla i pióro. Rzecz o generale Hauke-Bosaku*, Warszawa 1952; E. Kozłowski, *General Józef Hauke-Bosak 1834–1871*, Warszawa 1973.

¹⁸ Do tej grupy należeli: Ludwik Mierosławski, Józef Wysocki, Józef Śmiechowski, Aleksander Waligórski, Antoni Jeziorański, Marian Langiewicz, Edmund Taczanowski, Zygmunt Padlewski, Zygmunt Jordan, Michał Heidenreich „Kruk”, J. Hauke „Bosak”, ks. S. Brzózka, J. Miniewski i Dionizy Czachowski.

¹⁹ Do ważniejszych, które spostrzegłem, należą: Paweł Popiel-Chościakiewicz – s. 19 (zamiast Jan), Apolinary Krukowski – s. 25 (zamiast Kurowski), Leon Czachowski – s. 26 (zamiast Czechowski), Walery Lewandowski – s. 31 (zamiast Walenty), Andrzej Szaniawski – s. 31 (zamiast Aleksander), Apolinary Mossakowski – s. 32 (zamiast Anastazy Władysław), Andrzej Taniewski – s. 32 (zamiast Aleksander), Paweł Czarliński – s. 32 (zamiast Piotr).

iz zasygnalizowane artykuły i monografie wnoszą niewątpliwie spory wkład do biografistyki wodzów insurekcji styczniowej, to jednak w żadnym razie którakolwiek z nich nie może pretendować do miana portretu zbiorowego populacji „leśnych” naczelników partii zbrojnych. Patrząc z mojej perspektywy muszę zauważyć, iż z wyjątkiem szkiców A. Buławy, poświęcone są one ograniczonej, mniejszej lub większej, zbiorowości będącej tylko pewną częścią korpusu dowódczego. Przewijają się z reguły nazwiska tych samych, należących do elity, wodzów, jak chociażby: R. Traugutt, Z. Padlewski, Z. Sierakowski, J. Hauke „Bosak”, M. Heidenreich „Kruk”, M. Langiewicz, a przecież korpus dowódczy powstania styczniowego to nie tylko tych kilku komendantów, lecz także kilkuset innych mniej znanych naczelników partii partyzanckich, którzy zasługują na poświęcenie im znacznie większej uwagi. Ponadto dużym mankamentem przeważającej liczby wymienionych prac jest przyjęta przez autorów forma „suchych” notek biograficznych (J. Białynia-Chołodecki, Z. Gnat-Wieteska), w których trudno doszukiwać się ważkich refleksji historycznych w odniesieniu do ogółu badanej populacji.

Ów brak spojrzenia na zbiorowość „leśnych” wodzów jako pewną zwartą populację stwarza dalsze luki. Mam w tym wypadku na myśli wszelkiego rodzaju badania zmierzające do odtworzenia struktury demograficznej i społecznej korpusu dowódczego, przez co rozumiem takie podstawowe elementy, jak skład społeczny i narodowościowy, pochodzenie terytorialne oraz wiek. Zresztą brak podobnych zestawień odczuwalny jest również w zakresie kwalifikacji i doświadczeń wojskowych owej populacji. Artykuły A. Buławy nie wyczerpują tematu. Inny, nie mniej fascynujący, aspekt stanowią cechy psychofizyczne poszczególnych członków kadry dowódczej, o których odwzorowanie pokusić się można w oparciu o wyjątkowo bogate zbiory materiałów memuarystycznych i ikonograficznych z epoki.

Wszystkie zasygnalizowane kwestie stały się *spiritus movens* prac nad stworzeniem swego rodzaju portretu zbiorowego korpusu dowódczego partii zbrojnych powstania styczniowego, w ramy którego postanowiłem wpisać cały wachlarz omówionych problemów. Patrząc z perspektywy czasu, w pracach badawczych wyodrębniłbym dwa etapy.

Na samym wstępie, zasadniczym problemem, z jakim przyszło mi się zmierzyć, było oszacowanie wielkości populacji, która miała stać się od tej pory przedmiotem studiów. Ze względu na nietypowy, partyzancki charakter powstania styczniowego, a także zaginięcie bądź zniszczenie wielu źródeł sprawa ustalenia dokładnej liczby „leśnych” naczelników partii, jacy przewinęli się przez szeregi powstańcze, stała się wyjątkowo trudna. Niewątpliwie w grę wchodzić musiały liczby bardzo poważne, skoro już J. Białynia-Chołodecki w *Księdze pamiątkowej w czterdziestą rocznicę powstania r. 1863/1864* zanotował, iż: „śp. Agaton Giller nadmienił w jednej z prac swoich, iż w Paryżu jest złożona lista około tysiąca oficerów, zamianowanych przez Rząd Narodowy. Gdzieżby była ta lista przechowaną, brak danych”²⁰. W zgodzie z tym stwierdzeniem pozostają znane

²⁰ J. Białynia-Chołodecki, *Księga pamiątkowa w czterdziestą rocznicę powstania r. 1863/1864*, Lwów 1904, s. 26.

spisy uczestników powstania styczniowego. Sam indeks nazwisk w bezcennym dziele Stanisława Zielińskiego *Bitwy i potyczki 1863–1864* obejmuje blisko 3000 nazwisk, z czego około 500 stanowią nazwiska oficerów, którzy chociażby przejściowo dowodzili samodzielny oddziałem. Z kolei znajdujący się w zbiorach Augusta Kręckiego rękopiśmienny *Spis dowódców oddziałów powstańczych r. 1863–4* zawiera nazwiska 810 naczelników partii partyzanckich²¹.

Bardzo poważne obawy, czy aby samodzielnie podołam zadaniu odtworzenia portretu zbiorowego tak okazałej liczby wodzów powstańczych, skłoniły mnie do zawężenia zasięgu terytorialnego pracy do Królestwa Polskiego, z pominięciem obszarów Kresów Wschodnich, na których również toczyły się walki. Ponadto za podstawowe kryterium przy ustalaniu listy wodzów partyzanckich operujących w granicach Kongresówki uznałem samodzielność dowodzenia w boju w co najmniej jednym starciu zbrojnym z wrogiem. Przyjęcie takiego wyróżnika pozwoliło wyeliminować wszystkich dowódców pododdziałów, niezależnie od posiadanego stopnia wojskowego²². Przykładem takich właśnie wyższych oficerów powstańczych byli m.in.: Ukrainiec Andriej Potiebni (dowódca kosynierów), Węgier Otto Esterhazy (dowódca oddziału pozostającego pod naczelną komendą Z. Chmielińskiego), Włoch Francesco Nullo, dowódca legii cudzoziemskiej w partii J. Miniewskiego, czy też wódz doborowego oddziału żuawów śmierci Francois Rochebrune.

Pewne rozterki wywołała kwestia związana z dosyć popularnym w okresie walk zbrojnych 1863–1864, kolegialnym systemem komenderowania oddziałem partyzanckim (duumwiraty bądź triumwiraty), a także ze zjawiskiem dowództwa nominalnego. Bywało bowiem tak, że *de nomine* naczelnikiem partii partyzanckiej na mocy dyrektywy Rządu Narodowego był człowiek bez przygotowania wojskowego, natomiast rolę organizatora i komendanta wojskowego spełniał wykwalifikowany oficer przydzielony do tego oddziału. Przykładami takich właśnie relacji są oddziały: Mikołaja Neczaja, lekarza z Dubienki i Oswalda Radziejowskiego, oficera z 1831 r.²³, ziemianina Kajetana Cieszkowskiego „Ćwieka” i byłego oficera wojsk austriackich Adolfa Amorta „Murdelio”, studenta Leona Frankowskiego i byłego oficera wojsk rosyjskich Antoniego Zdanowicza²⁴, czy wreszcie dr. Józefa Dworzaczka, ordynatora Szpitala w Łęczycy, i Józefa Sawickiego, dawnego podoficera armii pruskiej²⁵. Pojawiło się zatem pytanie: kogo w takich przypadkach uznawać za dowódcę partii? Zdecydowałem się włączyć do

²¹ MWP, *Spis dowódców oddziałów powstańczych r. 1863–4* [w:] Kręcki, *Spisy powstańców 1863–1864*, t. 64 H; S. Zieliński, *Bitwy i potyczki 1863–1864 r.*, Rapperswil 1913.

²² Mam tutaj na myśli dowódców poszczególnych rodzajów broni w oddziałach powstańczych (np. dowódców: kawalerii, strzelców, kosynierów), jak również naczelników drobniejszych jednostek wojskowych wchodzących w skład danej partii, a zatem dowódców: szwadronów i półszwadronów kawalerii oraz plutonów, kompanii i batalionów w piechocie.

²³ S. Zieliński, dz. cyt., s. 82.

²⁴ Tamże, s. 82–83.

²⁵ Tamże, s. 26.

swych badań zarówno jednych, jak i drugich²⁶. Decyzja ta podyktowana została przede wszystkim trudnościami w wyraźnym rozgraniczeniu kompetencji dowódczych. Z jednej strony bowiem wojskowi komendanci partii spełniali rolę instruktorów odpowiedzialnych za przeszkolenie żołnierzy, a w momencie starć zbrojnych prowadzili tych ostatnich do boju i kierowali przebiegiem bitwy. Patrząc jednak na tę kwestię innymi kategoriami, wydaje się, że rola nominalnego dowódcy, pomimo braku elementarnego przygotowania wojskowego, była nie mniej znacząca. Zwrócić trzeba przede wszystkim uwagę na aurytet tych ludzi, którzy swoją osobą przyciągali rzesze ochotników chcących walczyć właśnie w ich oddziale. Doskonałym tego przykładem jest L. Frankowski, który potrafił w pierwszych dniach powstania zgromadzić wokół siebie oddział złożony z 400 studentów Instytutu Politechnicznego w Puławach, którego sam był uczniem. Co istotniejsze, w czasie bitwy pod Słupczą 8 II 1863 r., to właśnie Frankowski wytrwał do samego końca przy swoich podkomendnych, podczas gdy drugi z komendantów partii, A. Zdanowicz, już przy pierwszej wymianie strzałów zbiegł z pola walki²⁷. Nie należy również zapominać o tym, iż wraz z upływem czasu, po nabraniu odpowiedniej oglądy w kwestiach wojskowych, owi nominalni dowódcy-cywilie niejednokrotnie samodzielnie komenderowali oddziałem i to nierzadko z dużym powodzeniem.

Zastosowanie wspomnianych kryteriów pozwoliło mi ustalić, w oparciu o różne dostępne spisy naczelników partii partyzanckich, że ogółem przez okres kilkunastomiesięcznych walk w latach 1863–1864 operowało na terytorium Królestwa Polskiego około 350 dowódców powstańczych²⁸. Ta nadal bardzo pokaźna liczba wodzów zrywu styczniowego zmusiła mnie do wprowadzenia dwóch dodatkowych kryteriów: rangi wojskowej i liczebności oddziału, którym dany dowódca zawiadywał.

W szeregach wojska narodowego 1863 r. wyróżnić można było następujące stopnie oficerskie: pułkownik, podpułkownik, major, kapitan lub rotmistrz (stopień kapitana w piechocie odpowiadał randze rotmistrza w kawalerii) oraz porucznik i podporucznik. Istniały także dwa stopnie podoficerskie: podoficer i kapral²⁹. Ponieważ generalicja powstania styczniowego doczekała się już oddzielnego opracowania, pióra wspomnianych powyżej Z. Gnata-Wieteski i L. Ratajczyka, a wielu z jej przedstawicieli ma swoje biografie, zdecydowałem się grono kilkunastu generałów działających na terytorium Królestwa Polskiego wykluczyć z niniejszego portretu zbiorowego. Z kolei przyjęcie za dolny

²⁶ Wyjątek stanowi duumwirat dr J. Dworzaczek i J. Sawicki. Ponieważ tego ostatniego zabrakło przy oddziale podczas bitwy pod Dobrą 24 II 1863 r., w niniejszej biografii zbiorowej uwzględniłem jedynie J. Dworzaczka.

²⁷ Z. Marczyńska i Z. Bieleń, *Groby uczestników powstania styczniowego na cmentarzach Lublina*, oprac. Z. Bieleń, Lublin 1985, s. 22; W. Śladkowski, *Miejsca straceń powstańców 1863 roku w Lublinie. Leon Frankowski, Kazimierz Bogdanowicz i inni*, Lublin 1993 r., s. 29, 31.

²⁸ Wyliczenia własne na podstawie: BN, S. Zieliński, *Dowódcy w powstaniu (spis alfabetyczny)* [w:] Materiały do historii powstania 1863–1864 r., rkps IV 6553; MWP, *Spis dowódców oddziałów powstańczych r. 1863–4...*; J. Białynia-Chołodecki, *Lista wyższych oficerów i samoistnych dowódców oddziałów powstańczych w r. 1863/4* [w:] tegoż, *Księga pamiątkowa...*; S. Zieliński, *Bitwy i potyczki...*; K. Jachimiek, H. Fałek, *Wybitniejsi dowódcy oddziałów powstania styczniowego według Stanisława Rybickiego*, Warszawa-Rawa Mazowiecka 1993, a także wspomnień, pamiętników i prasy współczesnej.

²⁹ D. Strasburger, *Specyfika polskiego systemu dowodzenia w powstaniu styczniowym* [w:] *Powstanie styczniowe 1863–1864. Aspekty militarne i polityczne*, red. J. Wojtasik, Warszawa 1995, s. 122–123.

pułap liczebności oddziału, którym zawiadywał dany dowódca – 100 ludzi, pozwoliło mi na wyeliminowanie drobnych, przeważnie kilkudziesięcioosobowych, oddziałów żandarmerii narodowej. Decyzja o wyeliminowaniu tych komendantów podyktowana została przede wszystkim odmienną rolą samych formacji „żandarmów wieszających”. Te ostatnie nie były bowiem *stricte* przeznaczone do ścierania się z wrogiem, lecz pełniły funkcje policyjne i wywiadowcze.

Po zastosowaniu tych kryteriów liczba 350 dowódców partii partyzanckich operujących w Królestwie Polskim znacznie się zmniejszyła. Tym sposobem w ostatecznym rozrachunku przedmiotem rozważań niniejszej książki stało się 227 oficerów powstania styczniowego, w randze od pułkownika do podporucznika, którzy przynajmniej raz samodzielnie dowodzili bądź współdowodzili (w przypadku kolegialnej obsady stanowiska dowódczego) oddziałem powstańczym. Przy czym zaznaczyć muszę, że w przypadku pewnego odsetka dowódców udało się zebrać jedynie bardzo szczątkowe informacje, a pewna grupa z nich pozostała niestety całkowicie anonimowa. Niekiedy nie byłem w stanie określić, czy przytoczone w materiałach źródłowych godności są ich nazwiskami czy pseudonimami. Wszystkie te problemy przemawiają za tym, aby podaną powyżej liczbę uznać pomimo wszystko za umowną, gdyż może się ona zmieniać w miarę wydostawania się na światło dzienne nowych źródeł. Wydaje mi się bowiem, że choćbyśmy powyższe liczby dwoili i troili, nigdy nie będziemy mieć pewności, czy taki rejestr „leśnych” naczelników partii zbrojnych jest kompletny. Iluż bowiem było takich wodzów powstańczych, którzy wyruszyli na plac boju, by zginąć bez śladu w tajemniczych okolicznościach, o czym daremnie szukać adnotacji w źródłach.

Kulminacyjnym punktem badań okazał się etap drugi, bez którego wszelkie rozważania dotyczące populacji „leśnych” wodzów zrywu styczniowego traciłyby rację bytu. Celem nadrzędnym stało się teraz zebranie najistotniejszych informacji biograficznych rozproszonych po setkach akt archiwalnych, rękopiśmiennych bądź drukowanych materiałów memuarystycznych, okolicznościowych artykułów, monografii i gazet, po to, by po ich konfrontacji, selekcji i analizie złożyć z nich, niczym z puzzli, historię życia blisko 230 „leśnych” dowódców zrywu styczniowego. Pokłosem tych zabiegów jest m.in. zestawienie *Materiały do biografii dowódców oddziałów powstańczych 1863–1864 – tabela zbiorcza*, które umieściłem na końcu niniejszej monografii. To ono stanowiło punkt wyjścia do wszelkiego rodzaju obliczeń statystycznych przeprowadzanych w poszczególnych częściach rozprawy.

Swoje badania oparłem na licznych źródłach. Na uwagę zasługują przede wszystkim dokumenty z epoki i materiały rękopiśmienne, w obrębie których kwerendę prowadziłem w takich placówkach, jak: Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Państwowe w Warszawie, Archiwum Archidiecezjalne w Warszawie, Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Państwowe w Lublinie, Archiwum Państwowe w Łodzi, Archiwum Państwowe w Kielcach, Archiwum Państwowe w Płocku, Archiwum Państwowe w Poznaniu, Instytut Historii PAN

w Warszawie, Biblioteka Narodowa w Warszawie, Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie oraz Biblioteka PAN w Kórniku.

Prawdziwymi kopalniami szczegółów dotyczących życiorysów badanych wodzów stały się przede wszystkim akta Stałej Komisji Śledczej, Tymczasowej Komisji Śledczej oraz Zarządu General-Policmajstra w Królestwie Polskim 1862–1880 w AGAD; archiwalne zbiory Augusta Kręckiego w MWP, z których najistotniejsze znaczenie miałyteczki: *Uczestnicy powstania 1863–1864* (sygn. 65H-70H); *Osoby 1863–1864 r.* (sygn. 80H-83H); *Zesłańcy na Syberię od 1864 r.* (sygn. 71H); *Nekrologii powstańców 1863 r.* (sygn. 81 H), a także dwie kartoteki: *Uczestników powstania 1863 r.*, opracowane przez Eligiusza Kozłowskiego, i *Zesłańców postyczniowych*, opracowane przez Wiktorię Śliwowską i Annę Brus (ta druga pozycja obejmuje ponad 40 tys. osób zesłanych na Syberię za udział w powstaniu styczniowym). Obie zlokalizowane są w IH PAN w Warszawie. Ponadto w przypadku ustalania danych dotyczących: daty i miejsca przyjscia na świat danego dowódcy oraz informacji o rodzicach i ich statusie społecznym bezcenne źródło stanowiły dziesiątki akt metrykalnych przechowywanych w wymienionych wyżej archiwach państwowych. Przy tym niezwykle pomocne w uzyskaniu szybkiego dostępu do części z tych akt okazały się strony internetowe: szukajwarchiwach.pl i www.genealodzy.pl.

Część informacji dostarczyły również zbiory zgromadzone w działach rękopisów wymienionych wyżej bibliotek. I tak z Biblioteki Narodowej: *Notaty Agatona Gillera do dziejów powstania 1863–1864*; *Zbiór relacji i wspomnień z okresu powstania 1863–1864*; Biblioteki Ossolińskich: S. Katyll, *Pamiętnik z powstania styczniowego i zesłania na Syberię. Fragment obejmujący lata 1863–1871*, J. M. Lipski, „*Pamiętnik*” *powstańca styczniowego, Guerre de Crimée. Cosaques. 1855. Tome II, Wykazy ochotników oraz wykazy wypłacanych kwot zgłaszających się do oddziałów polskich w Turcji*.

Rękopisy z bibliotek: Czartoryskich i PAN w Kórniku, pozwoliły uzupełnić wiele szczegółów z życiorysów dowódców powstańczych służących niegdyś w armii tureckiej. Wymienię tutaj chociażby takie dokumenty, jak: *Lista imienna officerów, podoficerów i żołnierzy Dywizji Polskiej Kozaków Sultańskich 1856*; *Dywizya Polska Kozaków Sultańskich. Kontrola demissyi wydawanych na dniu 31 lipca 1856 ułożona alfabetycznie...*; *Akta 2 pułku Kozaków Sultańskich z lat 1855–1856 czy Kontrola 2-go pułku Kozaków Sultańskich. 1854–1855*.

W przypadku ustalania danych biograficznych dowódców powstańczych związanych z Krakowem bardzo pomocne okazały się *Spisy ludności miasta Krakowa* z lat 1890 i 1900 oraz dokumenty związane z Przytuliskiem Weteranów 1863–1864 r. w Krakowie, które stanowiły integralną część zbiorów Archiwum Narodowego w Krakowie.

Spśród materiałów drukowanych nie mogę pominąć cytowanych już wyżej prac J. Białyni-Chołoddeckiego, A. Nowoleckiego, H. Stupnickiego, a także 5-tomowych *Dziejów 1863 roku* Walerego Przyborowskiego³⁰ i *Zapisków o powstaniu polskim*

³⁰ W. Przyborowski, *Dzieje 1863 roku*, t. I–V, Kraków 1897–1919.

1863 i 1864 roku... Mikołaja Berga³¹. Wreszcie opracowanego przez zespół historyków polskich i radzieckich 25-tomowego wydawnictwa źródłowego: *Powstanie Styczniowe. Materiały i Dokumenty*. Ponadto wykorzystałem blisko 150 pamiętników i relacji wspomnieniowych bezpośrednich uczestników powstania. Z kolei na bazie materiałów ikonograficznych, pochodzących głównie ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, zebrałem ponad 80 fotografii dowódców powstańczych, które zamieściłem w pracy. Niektóre z nich są wyjątkowo unikatowe, ponieważ nie były dotąd publikowane.

Trudno jednoznacznie określić cezury czasowe, w których zamykają się podjęte przeze mnie prace badawcze. Choć naczelną rolę zajmuje powstanie styczniowe, wokół którego snują główne rozważania, to jednak zakres chronologiczny jest znacznie szerszy. Można by rzec, że dolną granicę pracy wyznacza data urodzenia najstarszego z członków badanej populacji, tj. 1796 r., zaś górną śmierć ostatniego z jej reprezentantów – 1921 r., jednakże i te cezury nie są do końca precyzyjne, gdyż lata życia nie wszystkich dowódców były mi znane. Ponadto niejednokrotnie w swych wywodach dotyczących rodowodu i przodków poszczególnych dowódców zrywu styczniowego cofałem się w czasie nawet do XVII i XVIII w.

Gdy zaś chodzi o zakres terytorialny, to – jak zdążyłem już wcześniej nadmienić – badaniami objąłem wyłącznie dowódców partii zbrojnych operujących w latach 1863–1864 na terytorium Królestwa Polskiego. Naturalnie w pracy siłą rzeczy pojawiają się nawiązania do obszarów przedrozbiorowych Rzeczypospolitej, tj. Kresów Wschodnich, Galicji i Wielkiego Księstwa Poznańskiego, oraz innych krajów europejskich, jednakże wiąże się to wyłącznie z aspektem pochodzenia pewnej grupy dowódców z wymienionych obszarów.

Podjmując się tej niezwykle trudnej próby skreślenia portretu zbiorowego wodzów insurekcji 1863 r., zdecydowałem się podzielić swoją pracę na pięć części. W rozdziale pierwszym za główny cel postawiłem sobie przeprowadzenie wnikliwej analizy struktury społecznej i demograficznej kadry dowódczej. Dokonałem w tym zakresie dyferencjacji korpusu ze względu na: pochodzenie terytorialne, narodowościowe, społeczne, zawodowe i wiek jego członków.

Założeniem drugiego rozdziału było prześledzenie karier wojskowych reprezentantów korpusu dowódczego przed wybuchem powstania styczniowego 1863 r. Przy czym oprócz zdobytego wykształcenia teoretycznego równorzędnym przedmiotem rozważań stały się dla mnie doświadczenia bojowe wyniesione przez wodzów powstania z wcześniejszych walk narodowowyzwoleńczych oraz ze służby w różnorodnych formacjach wojskowych. Kierując się względami badawczymi, całość kadry dowódczej podzieliłem w tej części na kilka grup kadrowych: 1) weterani powstania listopadowego (1830–1831); 2) weterani Wiosny Ludów (1848–1849); 3) wychowankowie Polskiej

³¹ M. W. Berg, *Zapiski o powstaniu polskim 1863 i 1864 roku i poprzedzającej powstanie epoce demonstracji od 1856 r.*, t. I–III, Kraków 1899.

Szkoły Wojskowej w Genui i Cuneo (1861–1862); 4) oficerowie i żołnierze armii państw zaborczych, tj. rosyjskiej, austriackiej i pruskiej; 5) oficerowie i żołnierze rekrutujący się z innych sił zbrojnych, m.in. z francuskiej Legii Cudzoziemskiej, wojsk francuskich, włoskich, tureckich i innych; 6) dowódcy bez przygotowania wojskowego.

Interesującą i nowatorską część monografii stanowi rozdział trzeci, w którym opierając się na relacjach pamiętnikarskich i wspomnieniowych, podjąłem się próby zrekonstruowania cech psychofizycznych badanej populacji. Gruntowna analiza materiałów memuarystycznych i ikonograficznych stała się niejako podstawą do odtworzenia wizerunku kadry dowódczej powstania styczniowego poprzez pryzmat tego, jak postrzegali ją ludzie tamtej epoki.

W rozdziale czwartym za główny cel postawiłem sobie ocenę zdolności wojskowych kadry dowódczej 1863 r. w oparciu o opinie ludzi współczesnych i krytyczną analizę działań militarnych 1863–1864 wyselekcjonowanej grupy wodzów. Celem przewodnim, jaki przyświecał mi w tej części rozprawy, była konfrontacja zaprezentowanych w rozdziale drugim kwalifikacji i doświadczeń wojennych poszczególnych dowódców powstańczych z tym, jak spisali się oni w walkach 1863–1864.

Wreszcie w ostatniej części dysertacji skupiłem się na ustaleniu bilansu strat w korpusie dowódczym i ukazaniu dróg życiowych tych komendantów oddziałów, którzy przeżyli insurekcję styczniową. Poruszyłem kwestię represji stosowanych przez władze zaborcze za udział w powstaniu (egzekucje, kary więzienia, zesłania na Syberię) i starałem się przybliżyć losy wybranych dowódców, którzy znaleźli się na zesłaniu, emigracji bądź wiedli żywot w kraju. Odrębnym aspektem stało się zasygnalizowanie najbardziej charakterystycznych postaw politycznych dawnych wodzów powstania. Istotnym było dla mnie zwrócenie uwagi na przypadki całkowitej metamorfozy objawiającej się przejściem z obozu walki do stronnictwa konserwatywnego, a nawet pojedyncze przypadki zdrady na rzecz zaborcy, z drugiej natomiast na stanowiska permanentnego trwania przy walce zbrojnej z zaborcą, czego przejawem było uczestnictwo kilkunastu dowódców w wojnie francusko-pruskiej (1870–1871) i Komunie Paryskiej (1871), a także konflikcie rosyjsko-tureckim (1877–1878).

Na zakończenie uwag wstępnych pragnę złożyć serdeczne podziękowania prof. dr. hab. Jarosławowi Kicie za wielką życzliwość i szereg wskazówek merytorycznych na każdym etapie powstawania niniejszej pracy. Podziękowania za wiele cennych uwag kieruję również do grona pracowników Katedry Historii Polski XIX w. UŁ, jak również dr Anny Brus z Instytutu Historii PAN w Warszawie za otwartość i pomoc w korzystaniu z obszernej *Kartoteki zesłańców po 1863 r.* Dziękuję wreszcie swojej żonie Marcie Cybulskiej-Jadczyk, bez której pomocy i ogromnego wsparcia psychicznego ta praca nigdy by nie powstała.